

Polifonie și enunțare

Beatrice Diana BURCEA

“Dr. Ioan Meșotă” National College

Rezumat

Considerațiile asupra teoriilor enunțării au avut un impact major asupra abordării discursului literar. Strategiile enunțative valorizează aspecte ale pragmaticii enunțării, precum: acțiunea comunicativă, dialogizarea, polifonia. Mihail Bahtin a elaborat o teorie a limbajului, translingvistica, fundamentată pe concepte cheie în evoluția pragmaticii: “dialogismul”, “polifonia” etc. Noțiunea “polifonie” comportă o distincție între două modalități de întrebuițare: aplicarea la fenomene de discurs (M. Bahtin), aplicarea la fenomene de limbă (O. Ducrot). În concepția lingvistului rus, polifonia subliniază caracterul intrinsec dialogic al discursului, în concepția lingvistului francez, polifonia este legată de enunțare. În cercetarea actuală, ne propunem să prezentăm succint cele două întrebuițări ale conceptului.

Cuvinte cheie

dialogism, discurs, enunț, enunțare, polifonie

1. Introducere

În epistemologia modernă de la începutul secolului al XX-lea, gânditori de prestigiu precum Martin Buber, Franz Rosenzweig, Gabriel Marcel, Karl Jaspers, Mihail Bahtin au manifestat un interes constant pentru dialog și pentru implicațiile lui existențiale. Preocupările epistemologice bahtiniene, fundamentate pe aspectul dialogic al limbii, propun o teorie a cunoașterii “orientată spre aspecte pragmatice” (Bădulescu, în Pârvu 2005: 41).

În studii de anvergură, gânditorul rus a abordat problema unor concepte-cheie: *dialogismul*, *polifonia*, *heteroglosia*⁵ sau *plurilingvismul*, *carnavalul* și, nu în ultimul rând, *cronotopul*.⁶

Noțiunea “polifonie” comportă o distincție între două modalități de întrebuițare: aplicarea la fenomene de discurs (Bahtin) și aplicarea la fenomene de limbă (Ducrot). În concepția lingvistului rus, polifonia a subliniat *caracterul intrinsec dialogic al discursului*, în concepția lingvistului francez, polifonia este legată de enunțare. Această asociere între polifonie și enunțare este impusă de

⁵ Conceptul este înțelese ca manifestare a dialogismului în limbă (Bădulescu, în Pârvu 2005: 45).

⁶ Chronos < gr. “timp”; topos < gr. “spațiu”; în traducere *ad litteram*: “timp-spațiu”. Conceptul se referă la “conexiunea esențială a relațiilor temporale și spațiale, valorificate artistic în literatură” (Bahtin 1982: 294).

lucrările lui Oswald Ducrot.⁷ Particularitatea acestor lucrări privind enunțarea constă în sublinierea caracterului polifonic al discursului (Moeschler, Reboul 1999: 303; cf. Felecan 2010: 27). În descendența lui Bahtin,⁸ Ducrot insistă asupra multiplicității punctelor de vedere exprimate într-un enunț unic (Moeschler, Reboul 1999: 303). Legătura dintre teoria polifoniei elaborată de Ducrot și teoria dialogismului elaborată de Bahtin trebuie urmărită în scopul comun, și anume acela de a aborda teoria *unicității subiectului vorbitor*.⁹

2. Dialogism și polifonie

Meritul lui Mihail Bahtin constă în încercarea de a fixa reperele unei teorii a cunoașterii, pe fundalul unor descoperiri științifice epocale (teoria relativității a lui Einstein) și al unor întrebări incitante despre semn și referent sau despre subiect și sine. Inspirat de ideea kantiană a relației disjuncte gândire-lume, dialogismul, conturat ca epistemologie, se afirmă ca o filosofie a limbii (Bădulescu, în Pârnu 2005: 41).

Mihail Bahtin a elaborat o poetică în care a accentuat aspectul discursiv și mai puțin “dimensiunea sistematică și autotelică a faptelor literare”. A elaborat o teorie a romanului care nu este străină de “concepțiile romantismului de la Iena”. Poetica promovată se sprijinea pe o teorie a limbajului, *translingvistica*, în fapt, o teorie a discursurilor (Ducrot, Schaeffer 1996: 129). Contribuția lui Mihail Bahtin nu poate fi ignorată de pragmatica actuală, conceptele care i se datorează – *dialogismul*, *heteroglosia* tipurilor discursive – fiind reevaluate și amplificate prin raportare la domenii conexe: filosofia, logica, psihologia.

Pentru Mihail Bahtin, principiul dialogic influențează orice formă de comunicare. Viața autentică a omului presupune interlocuție. Meditația lui Mihail Bahtin asupra interlocuției se regăsește în studiul amplu *Problemele poeticii lui Dostoievski* (1929).¹⁰ Tema dialogizării este o constantă a gândirii lui Bahtin. În capitolul *Cuvântul la Dostoievski*, Bahtin a operat o distincție între lingvistică și *metalingvistică*. Obiectul de studiu al lingvisticii este cuvântul artificial, abstract. Obiectul de studiu al metalingvisticii este cuvântul în manifestarea lui “concretă”. Această nouă disciplină, insuficient fixată în conștiința științifică, este complementară lingvisticii.

În cercetarea *vorbirii dialogale*, lingvistica trebuie să recurgă la rezultatele metalingvisticii. Deși cunoaște forma compozițională a vorbirii dialogale, tratând particularitățile ei sintactice și lexico-semantică, totuși lingvistica rămâne cantonată în studiul limbii, fără a putea surprinde raporturile dialogale între replici, care sunt extralingvistice. Aceste raporturi nu se pot abstrage domeniului cuvântului, adică

⁷ Oswald Ducrot tratează teoria propriu-zisă a polifoniei în trei articole ample (cf. Anscombre, Ducrot 1983; Ducrot 1980; Ducrot 1984).

⁸ «Une croyance analogue a longtemps régné dans la théorie littéraire, et elle n'a été mise en question explicitement que depuis une cinquantaine d'années, notamment depuis que Bakhtine a élaboré le concept de polyphonie. Pour Bakhtine, il y a toute une catégorie de textes, et notamment de textes littéraires, pour lesquels il faut reconnaître que plusieurs voix parlent simultanément, sans que l'une d'entre elles soit prépondérante et juge les autres [...]» (Ducrot 1984: 171).

⁹ Acest aspect este analizat de Moeschler, Reboul (1999: 304-305); cf. Felecan (2010: 28).

¹⁰ Trimiterile din text se vor referi la ediția românească din 1970.

limbii “ca fenomen integral concret”. Limba trăiește prin interacțiunea dialogală a celor ce o folosesc. Lingvistica și metalingvistica abordează diferit sfera limbii:

‘Lingvistica studiază limba propriu-zisă, împreună cu logica specifică ei în sfera slementelor de comunitate, cum ar fi cele care fac posibil contactul dialogal, fără a se preocupa însă de raporturile dialogale, de la care se abstrage cu consecvență. Acestea țin de domeniul cuvântului, întrucât cuvântul este dialogal prin natura sa; de aceea, raporturile dialogale trebuie să intre în preocupările metalingvisticii, care depășește limitele lingvisticii, posedând un obiect și sarcini proprii.’

(Bahtin 1970: 254)

Metalingvistica își axează cercetarea asupra relației dialogice în genere și asupra relației dialogice a vorbitorului față de propriul discurs (Bahtin 1970: 253; cf. Vasile 2001: 69). Preocuparea lui Mihail Bahtin s-a îndreptat asupra cuvântului “difon”, apărut în contextul comunicării dialogale. Acest cuvânt “bivoc”, necunoscut lingvisticii, se află în centrul atenției metalingvisticii (Bahtin 1970: 257). Teoria cuvântului “difon” este o problemă esențială în studiul metalingvistic al cuvântului, evidențiindu-se relațiile dintre cuvinte, raportarea la cuvântul străin. Punctul de vedere al lui Bahtin a fost polemic față de lingvistică și de stilistică¹¹, în care cuvântul este studiat în sistemul limbii sau în cadrul unui “text” care face abstracție de relațiile dialogale. Teoria cuvântului “difon” a fost reluată, în studiul amplu, *Discursul în roman* (1934-1935),¹² opunându-se teoriei “limbajului unic”. Bahtin s-a situat astfel pe o poziție adversă față de ideile promovate în epocă de filosofia limbajului, de lingvistică și de stilistică. Promotorii acestora postulau:

‘[...] atitudinea simplă și nemijlocită a locutorului față de limbajul său singular, unic, și concretizarea simplă a acestui limbaj în enunțarea monologică a individului. Ele nu cunosc în esență decât doi poli ai vieții limbajului, între care sunt dispuse toate fenomenele lingvistice și stilistice accesibile lor – *sistemul limbajului unic* și *individul* care folosește acest limbaj.’

(Bahtin 1982: 123)

Extinzând cercetarea asupra categoriei “limbajului unic”, Bahtin l-a considerat “o expresie teoretică a proceselor istorice de unificare și centralizare lingvistică”, de fapt o expresie “a forțelor centripete ale limbajului”. Din această perspectivă, “limbajul unic nu este dat”, ci este întotdeauna sistematic impus, opunându-se plurilingvismului. Gânditorul rus și-a argumentat observațiile, subliniind aportul forțelor care se confruntă la nivelul limbajului. Forțele centripete generează și impun *limbajul unic* sub aspect procesual, acționând “în mediul unui plurilingvism efectiv” (*ibidem*: 124-125). Forțele centrifuge scot în evidență plurilingvismul social și istoric. Ambele forțe interacționează, excluzându-se ideea enunțurilor neutre. Aplicând observațiile lingvistice la genurile poetice, Bahtin a

¹¹ Bahtin considera că stilistica trebuie să se sprijine mai mult pe metalingvistică, decât pe lingvistică (1970: 282).

¹² În ediția românească, acest studiu este inclus în volumul *Probleme de literatură și estetică* (1982).

precizat că acestea s-au dezvoltat în sfera forțelor centripete, spre deosebire de genurile literare în proză, care s-au dezvoltat în sfera forțelor centrifuge. Bahtin reproșă filosofiei limbajului, lingvisticii și stilisticii că au ignorat acest aspect care “înrupa forțele centrifuge ale vieții limbii” (*ibidem*: 126-127).

Perspectiva asupra cuvântului menține interesul constant pentru dubla condiție de posibilitate studiată de metalingvistică: în plan literar (romanul) și în plan lingvistic general (interlocuția). Bahtin a fost consecvent cu intenția sa de a investi *metalingvistica* cu rolul de a cerceta limbajul viu și concret și de a lăsa cercetarea limbii în seama lingvisticii.

În ceea ce privește manifestarea dialogică a discursului, gânditorul rus a avut în vedere atât “dialogizarea interioară”, cât și “dialogizarea exterioară”. Referitor la primul aspect, Bahtin a susținut că discursul își concepe obiectul în mod dialogic. Referitor la cel de al doilea aspect, filosoful a susținut că discursul se orientează spre un răspuns. “Dialogizarea interioară” are caracter subiectiv și devine creatoare de formă pe fondul plurilingvismului social. Tema dialogului este urmărită și în corelație cu formele literare ale dialogicului (ale plurilingvismului). Bahtin urmărește manifestările cuvântului la nivelul opozițiilor: poezie / proză; limbaj unic / limbaj plurivoc; conștiință lingvistică “ptolemeeană” / conștiință lingvistică “galileeană” (Tonoiu 1995:90).

Observațiile lui Bahtin asupra limbajului, precum și toate fenomenele care decurg din “orientarea discursului printre enunțurile și limbajele străine”, dobândesc o semnificație artistică în stilul romanesc. Dezvoltarea romanului presupune adâncirea dialogului. “Plurivocitatea” și “plurilingvismul” transpuse în roman se organizează într-un “sistem artistic armonios”, conferind trăsătura specifică genului romanesc (Bahtin 1982: 156).

În operele polifonice, raporturile dialogale sunt exhaustive; unde începe conștiința, acolo începe și dialogul. Ele sunt construite ca un dialog amplu. În opinia lui Bahtin, “voci diferite cântă diferit pe aceeași temă”. Acestea formează “polifonia”,¹³ care evidențiază “varietatea vieții și complexitatea trăirilor omenești” (Bahtin 1970: 62). Prin extensie, polifonia este înțeleasă ca multiplicitate de voci aflate în interacțiune într-un text. Conceptul este în strânsă legătură cu cel al *dialogismului*. Interpretată adesea ca realizare romanescă a principiului dialogismului, polifonia dialogică este o caracteristică a romanului modern. Conștiințele aduse în prim-plan se află în interrelație dialogică. Conform concepției lui Bahtin, ființa umană poate fi abordată doar într-o manieră dialogică. În operele polifonice, dialogismul antrenează confruntarea discursurilor contradictorii. Confruntat cu propria conștiință, omul nu poate face abstracție de conștiința celuilalt, el nu poate găsi niciodată soluția completă în sine. Literatura carnavalescă cultivă contrastele și contradicțiile, altfel spus *dialogismul* (*ibidem*: 250). Bahtin a recunoscut în acest tip de literatură germenii polifoniei (în dialogul socratic, în satira menipee), dar expresia deplină, autentică, a acesteia este dată de

¹³ Gr. *polifonia* = “multiplicitate de voci sau de sunete”. Noțiunea îmi are originea în limbajul teoriei muzicale. Termenul desemnează, «un procédé d'écriture qui consiste à superposer deux ou plusieurs lignes, voix ou parties mélodiquement indépendantes, selon des règles contrapunctiques» (TLFi).

romanul polifonic al lui Dostoievski. *Polifonia dialogică* a reprezentat, în viziunea lui Bahtin, caracteristica romanului modern.

3. Polifonia – perspectivă lingvistică

Lingvistica textuală a lărgit cadrul teoretic prin integrarea mai multor direcții de cercetare asupra enunțului: dialogismul (Bahtin), analiza de discurs (Ducrot, ScaPoLine), teoria eterogenității lingvistice (Authier-Revuz) (Felecan 2010: 16). În studiul de față, ne interesează punctul de vedere al lui Oswald Ducrot, care a avut meritul de a fi integrat teoria polifoniei în lingvistică. Teoria lui Bahtin fusese aplicată consecvent textelor și nu enunțurilor din care textele respective sunt constituite.¹⁴

În elaborarea teoriei polifoniei, Oswald Ducrot a recunoscut filiații în studiile recente aparținând lui Authier-Revuz (1978), Ann Banfield (1979), și, nu în ultimul rând, în cercetarea lui G. Genette asupra narativității (1972). În demersul întreprins, Ducrot a operat o distincție între *frază* și *enunț*. Fraza este înțeleasă ca o invenție a gramaticii, o entitate abstractă. Enunțul este înțeles ca ocurență *hic et nunc* a unei fraze (Ducrot 1984: 174). Pornind de la frază și enunț, Ducrot a distins *enunțarea*, conferind termenului câteva accepții: “activitate psiho-fiziologică implicată în producerea enunțului”, “produsul activității subiectului vorbitor, adică un segment de discurs”, “evenimentul constituit de apariția unui enunț”, care este un “eveniment istoric” (*ibidem*: 178-179).

În corelație cu distincția dintre frază și enunț, lingvistul francez a realizat o disociere arbitrară între *semnificație* și *sens*, făcând abstracție de utilizările din limbajul comun și din tradiția filosofică. În caracterizarea semantică a unei fraze, a vorbit despre *semnificație*. În caracterizarea semantică a enunțului, a vorbit despre *sens*. Între cele două noțiuni, este o diferență de “statut metodologic” și o “diferență de natură”. Statutul metodologic i-a permis să formuleze reguli pentru a aprecia *semnificația frazelor*, pornind de la structura lor lexico-gramaticală, și pentru a deduce *sensul enunțurilor*, pornind de la această semnificație (*ibidem*: 180). Diferența de natură l-a plasat pe o poziție contrară concepută de lingviști, conform căreia sensul enunțului este semnificația frazei. Ducrot a respins ideea de a face din semnificație o parte a sensului. A preferat să considere semnificația un “ansamblu de instrucțiuni”, care să permită accesul la sensul enunțului. Rolul locutorului este de a-și determina interlocutorul să descopere intenția vizată în producerea enunțului (*ibidem*: 180-181). Pornind de la diferența dintre semnificația frazei și sensul enunțului, Ducrot a avansat ipoteza aflată la baza teoriei polifoniei, conform căreia enunțuri sau “fragmente de enunțuri constituite în discurs sunt atribuite de locutor unui enunțiator fictiv” (Moschler, Reboul 1999: 306).

Spre deosebire de Francis Jacques, Oswald Ducrot a prezentat teoria polifoniei într-o manieră pozitivă, arătând dificultățile concepției *teoriei unicității subiectului vorbitor*. Sensul unui enunț este, pentru lingvistul francez, “o descriere a enunțării sale” (Ducrot 1984:192). În susținerea tezei asupra polifoniei, Ducrot a

¹⁴ De sorte qu'elle n'a pas abouti à mettre en doute le postulat selon lequel un énoncé isolé fait entendre une seule voix. C'est justement à ce postulat que je voudrais m'en prendre (*ibidem*: 171).

introdus o terminologie proprie. Pentru început a făcut distincție între *locutor* și *enunțiator*.

Locutorul (locuteur), în viziunea lui Ducrot, este responsabil de enunțare. Deoarece sensul este o reprezentare a enunțării, locutorul este recunoscut prin mărcile persoanei întâi, exceptând discursul raportat. Cu toate acestea, locutorul desemnat prin *eu* poate să fie diferit de autorul empiric al enunțului, de producătorul său, chiar dacă cele două personaje coincid de obicei în discursul oral. La fel, anumite enunțuri pot fi diferite de subiectul vorbitor. Ele nu sunt rezultatul unei subiectivități individuale. Ducrot observa că Émile Benveniste includea în această categorie enunțurile istorice, în care niciun locutor nu își asumă responsabilitatea enunțării (*ibidem*: 195). Lingvistul francez a făcut o distincție riguroasă între *subiectul vorbitor* (individul prezent în lume) și *locutorul* și *enunțiatorii* (entități teoretice). Locutorului îi corespunde *alocutorul*, căruia i se adresează enunțarea. Enunțarea este responsabilă de actele ilocuționare. În descrierea lor, Ducrot utilizează două entități teoretice: enunțiatorul (responsabil de actele ilocuționare) și destinatarul (beneficiarul actelor ilocuționare) (Moeschler, Reboul 1999: 306). În terminologia impusă, Ducrot insistă asupra statutului locutorului, distingând în interiorul noțiunii între *locutorul ca atare*, (*L*), și *locutorul ca ființă din lume*, (λ). Locutorul *L* este considerat responsabil de enunțare. Locutorul λ este o persoană “completă”, care prezintă proprietatea de a fi la “originea enunțului”. Atât *L*, cât și λ sunt ființe discursive, constituite în sensul enunțului. Statutul lor metodologic este diferit de cel al *subiectului vorbitor* (o reprezentare “externă” a vorbirii) (Ducrot 1984: 199-200). Observând existența a doi locutori distincți în cazul “dublei enunțări” (locutorul este o ființă discursivă, care participă la imaginea enunțării dată de enunț), Ducrot semnalează prima formă de polifonie. Considerațiile asupra locutorului i-au permis să trateze fenomenul autoironiei (*ibidem*: 203).

Noțiunea de *enunțiator (énonciateur)* îi permite lui Ducrot să descrie a doua formă de polifonie, mai des întâlnită. Enunțiatorii sunt ființe care se exprimă prin enunțare, fără să li se poată atribui cuvinte precise. În enunțare, se exprimă punctul lor de vedere, atitudinea, dar nu în sensul concret al termenului. Într-un studiu anterior, Ducrot (1981) considera enunțiatorul “subiect al actelor ilocutorii elementare”, marcante în structura frazei.

Abordarea polifonică a celor două entități teoretice, *locutorul* și *enunțiatorul*, a deschis noi perspective în analiza fenomenelor lingvistice sau pragmatice, precum: discursul raportat, ironia, negația (Moeschler, Reboul 1999: 307). Astfel, analiza polifonică a discursului raportat în stilul direct aduce în atenție teza *unicității subiectului vorbitor*. Ducrot susține că persoana întâi desemnează locutorul, dar nuanțează afirmația pentru discursul raportat direct, înțeles ca un fenomen particular “de dublă enunțare”. Prin distincția operată între locutor și subiectul vorbitor, Ducrot se îndepărtează de punctul de vedere al lingvisticii tradiționale asupra enunțării.

Analiza polifonică a ironiei a fost formulată de Ducrot prin intermediul distincției operate între locutor și enunțiatori. În teoria polifoniei, lingvistul francez a impus o terminologie proprie. Enunțul ironic este produs de un locutor *L*. Acesta își prezintă enunțarea ca expresie a opiniei unui enunțiator *E*. Locutorul *L* este

responsabil numai de enunțare. Analiza polifonică a negației se fundamentează pe clasificarea tripartită operată de Ducrot în cadrul categoriei: *metalingvistică*, *polemică*, *descriptivă*. Negația *metalingvistică* contrazice termenii unui enunț efectiv, căruia i se opune. Enunțul negativ se atribuie unui locutor care și-a enunțat corespondentul negativ. Acest tip de negație permite anularea presupuzițiilor enunțului pozitiv respectiv. Negația *polemică* corespunde tuturor enunțurilor negative. Enunțul pozitiv respectiv nu este necesar să fie pronunțat efectiv. Atitudinea pozitivă căreia locutorul i se opune este internă discursului în care este contestată. Această negație polemică menține presupuzițiile (Ducrot 1984: 217-218). Negația *descriptivă* este un derivat delocutiv al negației polemice. I se atribuie subiectului o (pseudo-)proprietate care justifică poziția locutorului în dialogul cristalizat corespunzător negației polemice (*ibidem*: 218; cf. Moeschler, Reboul 1999: 308-309).

Analizând fenomenul “polarității negative”, Ducrot a observat că “anumite expresii nu pot fi inserate în enunțuri afirmative”. Ducrot subliniază că expresiile cu polaritate negativă prezintă o anumită “cristalizare gramaticală”, o tendință destul de generală prin care se indică un punct de vedere “care nu este cel al locutorului”. Această orientare se observă în egală măsură și în enunțurile ironice. De altfel, în analiza polifoniei, Ducrot a oferit pentru negație și pentru ironie descrieri destul de apropiate. Diferența majoră constă în poziția instanțelor enunțării: în ironie, “respingerea enunțiatorului absurd” este operată direct de locutor, în timp ce în negație respingerea este realizată prin intermediul unui enunțiator “pus în scenă de un locutor, cu care acesta adesea se identifică” (Ducrot 1984: 220-221).

Considerațiile asupra conceptelor “dialogism” și “polifonie” sunt departe de a fi epuizate, cercetările ulterioare putând face obiectul unor studii de anvergură.

3. Concluzii

Considerațiile asupra teoriilor enunțării au avut un impact considerabil asupra abordării discursului literar. Strategiile enunțative valorizează aspecte ale pragmaticii enunțării, precum: acțiunea comunicativă, dialogizarea, polifonia.

Mihail Bahtin a propus o teorie a cunoașterii fundamentată pe aspectul dialogic al limbii. În elaborarea teoriei dialogismului, lingvistul rus a pornit de la distincția dintre lingvistică și *metalingvistică*, preocupată de problema cuvântului “difon”, Teoria cuvântului “difon” se disociază de teoria “limbajului unic”, opus plurilingvismului. Mediul autentic al enunțului este plurilingvismul dialogizat. În manifestarea dialogică a discursului. Bahtin a accentuat atât “dialogizarea interioară”, cât și “dialogizarea exterioară”. Analizând plurilingvismul în roman, Bahtin a insistat asupra discursului “bivocal”. Vocile existente sunt corelate dialogic. În opera lui Dostoievski, Bahtin a observat că pluralitatea vocilor și a conștiințelor autonome probează autenticitatea polifoniei. În opinia sa, corelația dialogism – polifonie dialogică reprezintă o caracteristică a romanului modern.

Posteritatea a nuanțat teoria polifoniei integrând-o în lingvistică. Oswald Ducrot realizează o asociere între polifonie și enunțare, subliniind caracterul polifonic al discursului. Bahtin aplicase polifonia la fenomene de discurs, Ducrot o

aplică la fenomene de limbă. Legătura dintre teoria polifoniei elaborată de Ducrot și teoria dialogismului elaborată de Bahtin trebuie urmărită din perspectiva teoriei *unicității subiectului vorbitor*. În descrierea tezei asupra polifoniei, Ducrot face distincție între locutor și enunțiator. Discutând statutul locutorului, lingvistul francez disociază între *locutorul ca atare* (*L*) și *locutorul ca ființă din lume* (λ). Locutorul *L* și locutorul λ sunt ființe discursive. Enunțiatorii sunt ființe care se exprimă prin enunțare. Abordarea polifonică a acestor entități teoretice, locutorul și enunțiatorul, a deschis noi perspective în analiza fenomenelor lingvistice sau pragmatice, precum: discursul raportat, ironia, negația (metalingvistică, polemică, descriptivă). Cercetarea asupra conceptelor impuse de M. Bahtin rămâne deschisă.

Referințe

- Bahtin, M. (1970). *Problemele poeziei lui Dostoievski*. Traducere de S. Recevschi. București: Univers.
- Bahtin, M. (1982). *Probleme de literatură și estetică*. Traducere de N. Iliescu. București: Univers.
- Bădulescu, D. (2005). "Dialogismul". In S. Pârvu (ed.). *Dicționar de postmodernism. Monografii și corespondențe tematice*, 41-45. Iași: Institutul European.
- Ducrot, O. (1984). *Le dire et le dit*. Paris: Les Editions de Minuit.
- Ducrot, O.; Schaeffer, J.-M. (1996). *Noul Dicționar enciclopedic al științelor limbajului*. Traducere de A. Măgureanu, V. Vișan, M. Păunescu. București: Babel.
- Felecan, D. (2010). *Aspecte ale polifoniei lingvistice. Teorie și construcție*. București: Tritonic Publishing.
- Moeschler, J.; Reboul, A. (1999). *Dicționar enciclopedic de pragmatică*. Traducere de L. Pop și C. Vlad (coords.). Cluj: Echinoc.
- TLFi (*Le Trésor de la Langue Française informatisé*).
<http://atilf.atilf.fr/dendien/scripts/tlfiv5/affart.exe?19;s=3526173405;b=0>
- Tonoiu, V. (1995). *Omul dialogal. Un concept la răspântie*. București: Editura Fundației Culturale Române.
- Vasile, M. (2001). *M. Bahtin. Discursul dialogic. Istoria unei mari idei*. București: Athos.